

Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk
Zeszyt 272, rok 2018, s. 127–136

Stanisław Korenik, Dorota Rynio

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Katedra Gospodarki Przestrzennej
i Administracji Samorządowej, ul. Komandorska 118/120, 53-345 Wrocław,
stanislaw.korenik@ue.wroc.pl, dorota.rynio@ue.wroc.pl

PARTYCYPACJA SPOŁECZNA A KSZTAŁTOWANIE KIERUNKÓW ROZWOJU MIASTA

Abstract: Social participation and the city development shaping. The most important item of city activity is to define development directions. Because of strategic character of this issue, a very important thing is inhabitants' contribution in decision making. Cooperation between them and city authorities should lead to positive changes in the city and inhabitants' life quality. They learn social engagement when taking part in determining of city development directions. Showing their creativity and building social relationships in city area. The aim of the paper was determining problems of participation in the describing of city development directions process. In the research there were used several methods: literature studies, logical construction, deduction and observations.

Keywords: social participation, directions of city development, inhabitants' activity, answering city for inhabitants' needs

JEL codes: R11, R58

Wprowadzenie

Zmiany we współczesnych realiach społeczno-gospodarczych mają na celu podnoszenie jakości życia i uczestnictwo w megatrendach gospodarki światowej. Szybko rośnie złożoność zjawisk społeczno-ekonomicznych i ich stopień komplikacji oraz turbulencji otoczenia, w wyniku czego realizacja procesu zmian staje się coraz trudniejsza. Niepewność realizacji przemian potęguje

nasilające się zjawisko przechodzenia *form aktywności społeczno-gospodarczej ze świata realnego do świata wirtualnego* [Paprocki 2018]. Przy czym zjawisko to, jak zauważyli Haskel i Westlake [2018], cechuje się skalarnością (ang. *scalability*), czyli nieograniczonym wzrostem operacji gospodarczych, ponieważ w tak zwanej chmurze obliczeniowej (ang. *cloud computing*) nie ma barier dla wzrostu zdolności świadczenia usług [Haskel, Westlake 2018]. Castells i Himanen stwierdzają, że tylko poprzez odpowiednie ukierunkowanie procesu rozwoju współcześni ludzie mogą realizować swoje oczekiwania [Castells, Himanen (red.) 2014]. Bez względu jednak na przyjęte rozwiązania w realizacji tego procesu, jak wskazuje Hausner [1999], szczególnie w odniesieniu do jednostek przestrzennych (miast) musi zachodzić upodmiotawianie poszczególnych mieszkańców i całego społeczeństwa. To upodmiotowienie jest powiązane z odpowiedzialnością za wszelkie zmiany, w tym związane z nowymi technologiami o nieprzewidywalnych następstwach [Foster-Fishman i in. 2009]. Ważnym elementem procesu rozwoju jest to, jak utrzymują Hausner i in. [2018], że wskazana wcześniej *podmiotowość staje się nie za sprawą autonomii i elastyczności, ale za sprawą uporządkowanego aksjonormatywnie współwytwarzania*. Z tego jednoznacznie wynika, że społeczność miasta musi przekształcić się we wspólnotę, która zgodnie ze skłonnością do poświęceń gotowa jest wprowadzić dalekosiężne cele wyrażone w formie idei [Hausner i in. 2018]. Upodmiotowienie takie, aby było skuteczne, musi zostać oparte na szeroko rozumianym uczestnictwie mieszkańców, zarówno w przedsięwzięciach na rzecz tego rozwoju, jak i we współdecydowaniu o zasięgu strategicznym.

W świetle powyższych spostrzeżeń celem artykułu jest scharakteryzowanie problematyki partycypacji społecznej w wyznaczaniu kierunków rozwoju miasta. W badaniu zastosowano następujące metody: studia literaturowe, konstrukcję logiczną, dedukcję i obserwację.

1. Warunki uczestnictwa mieszkańców w wyznaczaniu kierunków rozwoju miast we współczesnych realiach

Rola miast we współczesnej gospodarce stale rośnie. Działalność władz miejskich decyduje o wewnętrznych zmianach ośrodka miejskiego, jego zewnętrznych powiązaniach oraz pozycji konkurencyjnej w gospodarce globalnej. Na proces decyzyjny w jednostkach miejskich nadal wpływają tradycyjne uwarunkowania, czyli: położenie geograficzne, administracyjne oraz czynniki kulturowe, środowiskowe, gospodarcze i społeczne. Współcześnie najistotniejszymi uwarunkowaniami rozwoju miasta są:

1. Miejsce w gospodarce globalnej.

2. Sieciowe połączenie jednostek osadniczych.
3. Intensywna dywersyfikacja podstaw rozwoju.
4. Napływ mieszkańców do miast szybko rozwijających się, przy jednoczesnym kurczeniu się części innych miast.
5. Zwiększające się potrzeby mieszkańców i użytkowników zewnętrznych miast, wraz z rosnącą ich świadomością.
6. Wzrost jakości zasobu ludzkiego.
7. Nowe podejścia do zarządzania miastem.
8. Zmiany w układzie funkcjonalnym, gdzie miasta przestają być *miejscami produkcji*, a *stają się miejscami konsumpcji* (dotyczy to zarówno sfery społeczno-kulturowej, przestrzennej, jak i gospodarki lokalnej).
9. Coraz większe znaczenie zasobów endogenicznych jako trwałych podstaw rozwoju miast w zmiennych warunkach otoczenia.

Wskazane współczesne uwarunkowania rozwoju miast inicjują nowe podejście do zarządzania miastem i strategicznego wyznaczania kierunków rozwoju. Dochodzenie do określenia kierunków i priorytetów rozwoju uwzględnia uczestnictwo w tym procesie społeczeństwa danego miasta. Choć nie we wszystkich ośrodkach miejskich stosuje się takie podejście. W przypadku centralizacji władzy mieszkańcy nie mogą wyrazić swojego zdania ani zgłosić własnych propozycji zmian lub mogą to zrobić, jednak ich wnioski są pomijane. Innym skrajnym przypadkiem jest oddanie władzy całkowicie w ręce ludności. Wyróżnia się trzy modele relacji, zachodzących przy ustalaniu kierunków rozwoju miasta:

1. rozdzielny,
2. częściowo uczestniczący,
3. uczestniczący.

W modelu rozdzielnym władza i społeczeństwo koncentrują się na różnych problemach, nie angażując się wzajemnie i nie podejmując prób współdziałania w rozwiązywaniu problemów miasta ani w ustalaniu ścieżki rozwoju jednostki osadniczej oraz jej podstawowych elementów. Takie skrajne postępowanie wynika m.in. z: braku wiary władzy w umiejętności społeczeństwa, jego wiedzę, kreatywność; centralizacji władzy; panującego systemu społeczno-gospodarczego; rodzaju sprawowania władzy w mieście oraz niezaspokojenia potrzeb mieszkańców na poziomie podstawowym, wobec czego członkowie społeczeństwa nie są zainteresowani aktywnością społeczną ani nie mają w tym zakresie możliwości, ze względu na konieczność zaspokojenia potrzeb biologicznych. Mieszkańcy nie wykazują aktywności również dlatego, że brak jest wypracowanego warsztatu narzędziowego odpowiedzialnego za współpracę między nimi a władzą. W ten sposób władze miasta samodzielnie określają kierunki rozwoju bądź zatrudniają w tym celu ekspertów. Wadą tego rozwiązania jest to, że władza podchodzi do tego zadania z subiektywnego

punktu widzenia, zaś eksperci zewnętrzni nie znają dokładnie sytuacji na tym obszarze ani nie dostrzegają nieskodyfikowanych zależności i niemierzalnych walorów danego terenu. Rozwiązanie to jest najbardziej skuteczne w miastach, w których dochodzi do konfliktów, depresyjnych i w długookresowym kryzysie, dla których należy ustalić zupełnie nowe podstawy rozwoju – zatem spojrzenie „z zewnątrz” na miasto i jego problemy stanowić może, w tych okolicznościach, udany „nowy początek”.

W modelu częściowo uczestniczącym zakłada się rozdział władzy i jednocześnie współpracę między władzą a społeczeństwem miasta. Współpraca ta dotyczy jednak tylko wybranych kwestii, wyznaczanych przez władze miasta i w ściśle określonym zakresie. Mieszkańcy nie biorą więc bezpośrednio udziału w podejmowaniu decyzji, a władza nawiązuje współpracę ze zorganizowanymi grupami mieszkańców (stowarzyszeniami, towarzystwami, fundacjami, organizacjami ekologicznymi), które działają na terenie miasta i przedmiotem ich zainteresowania są zadania związane z danym ośrodkiem osadniczym. Tak reprezentowani mieszkańcy przedstawiają swoje uwagi przez pośredników, jednocześnie mogą oni należeć do tych organizacji i dążyć do zakładania nowych podmiotów, jeśli działające nie odzwierciedlają ich potrzeb. Wadą tego modelu może być: wybiórczy charakter kontaktów władza–organizacje, sprzeczność interesów tych „pośredników”, wąski zakres problemów przez nich podejmowanych. Zaletami natomiast są: lepsze kontakty z mieszkańcami, poszukiwanie wspólnych rozwiązań, bardziej dopasowane do potrzeb mieszkańców proponowane kierunki rozwoju miasta.

W modelu uczestniczącym udział mieszkańców w ustalaniu kierunków rozwoju miasta jest najwyższy. Społeczeństwo aktywizuje się w sposób zorganizowany lub niezorganizowany, a uczestnictwo ma w dużej mierze formę otwartą, bowiem każdy mieszkaniec może złożyć projekt, zgłosić uwagi lub wziąć udział w omawianiu sugerowanych zmian. W modelu tym kreowane są kierunki rozwoju miasta najbardziej spójne z potrzebami mieszkańców, ponieważ to właśnie oni je wskazują, wraz z priorytetami i celami, a rola władz sprowadza się do funkcji przewodnika, regulatora, nauczyciela, organizatora bądź pośrednika. Do licznych zalet tego modelu należą: swoboda uczestniczenia mieszkańców w procesie decyzyjnym; wykorzystanie kreatywnych pomysłów i wiedzy społeczeństwa w zagospodarowaniu obszarów problematycznych oraz integracja ludności i jej aktywizacja [Castelno i in. 2016]. Jednak i w tym podejściu ujawniają się pewne bariery jego efektywnego zastosowania, np.: sprzeczność interesów poszczególnych grup interesariuszy, szczególnie gdy rozpatrywane są problemy styku zagospodarowywanych przestrzeni; brak kwalifikacji i fachowej wiedzy mieszkańców przy podejmowaniu decyzji z poszczególnych obszarów gospodarki; zbyt niskie zaangażowanie społeczeństwa [Zrównoważony... 2018] oraz nieufność do władzy.

Wskazane modele stanowią teoretyczne podstawy relacji między władzą a mieszkańcami miasta przy określaniu kierunków jego rozwoju. Ich praktyczne zastosowanie wiąże się z ustalaniem relacji na styku tych modeli; w zależności od uwarunkowań, w jakich aktualnie funkcjonuje dana jednostka osadnicza oraz na ile liberalny jest styl zarządzania miastem. Laloux [2015] wprowadził kolorową typologię paradygmatów organizacyjnych, prezentującą etapy kształtowania stylów zarządzania, w której czerwień jest bliska modelowi rozdzielnemu ustalania kierunków rozwoju miast, zaś style zielony i turkusowy koncentrują się na społeczeństwie i włączaniu go w proces decyzyjny [Laloux 2015].

W tych okolicznościach warunki uczestnictwa społeczeństwa w programowaniu kierunków rozwoju miasta to:

1. Zielono-turkusowe zarządzanie miastem.
2. Zaspokojenie potrzeb podstawowych społeczeństwa.
3. Uczenie społeczeństwa – kształtowanie jego jakości i uświadamianie mu potrzeb.
4. Zaufanie społeczne.
5. Kapitał społeczny.
6. Aktywizacja społeczeństwa.
7. Kształtowanie miasta odpowiadającego na potrzeby społeczne.

Barierami współpracy społeczeństwa przy programowaniu kierunków rozwoju miasta stają się:

1. Pomarańczowy (lub niższy) model zarządzania miastem.
2. Brak zaspokojenia potrzeb podstawowych społeczeństwa.
3. Brak uczenia społeczeństwa i uświadamiania mu potrzeb.
4. Brak zaufania społecznego do władzy.
5. Niewykształcony kapitał społeczny i brak warunków do jego budowy.
6. Społeczeństwo nieaktywne, mieszkańcy skupieni na sobie.
7. Kształtowanie miasta realizującego w podstawowym zakresie potrzeby społeczne i własnej ścieżki rozwoju wyznaczonej przez władze.

Na tym tle widoczna staje się konieczność wprowadzania zmian, a ich złożoność nakłada się z ukierunkowaniem ośrodków miejskich na ideę Smart Cities 3.0 – są to miasta współtworzone przez obywateli. W ten sposób nazwał B. Cohen dążenia miast napędzanych inicjatywą mieszkańców. To ośrodki, w których istotne są projekty o charakterze społecznym, a mieszkańcy podejmują rolę współdecydenta, m.in. w drodze partycypacji społecznej, oddolnych inicjatyw i aktywizacji. Współczesnym megatrendem staje się traktowanie ludzi jako zasobu, co jest szczególnie istotne w jednostkach o wysokiej jakości kapitału ludzkiego. Tworzony kapitał społeczny ma zdolność do osiągania efektu synergii, co wzmacnia jednostkę osadniczą i wspomaga proces budowy tożsamości społecznej.

Określanie priorytetów rozwoju miasta, w zmiennych uwarunkowaniach gospodarki globalnej, wymaga nowego podejścia do zarządzania miastem, uwzględniającego potrzeby mieszkańców i przekształcającego w tym kierunku ośrodek osadniczy.

2. Partycypacja w ustalaniu kierunków rozwoju miasta

Kierunki rozwoju miasta są wytycznymi gospodarowania w długim okresie. Realizacja idei miasta dopasowanego do potrzeb mieszkańców wymaga rozpoznania, identyfikacji i realizacji potrzeb mieszkańców oraz ich uczestnictwa w procesie decyzyjnym [Rynio 2017].

Partycypacja oznacza uczestnictwo lub dopuszczenie do udziału [Słownik... 1984: 352]. Odnosi się ona do aktywnego udziału w wydarzeniach, które nas dotyczą, zabierania głosu, uczestniczenia w działaniach i podejmowania decyzji. Partycypacja może być również pojmowana jako partnerstwo między władzą a obywatelami, polegające na przekazaniu obywatelom części kompetencji (ale tym samym i odpowiedzialności) dotyczących podejmowanych działań i skutków decyzji [Partycypacja... 2018]. Partycypacja społeczna według Hainsnera [1999] jest udziałem obywateli w zarządzaniu sprawami społeczności, której są członkami. Partycypację społeczną również można ująć jako proces, w trakcie którego przedstawiciele społeczeństwa uzyskują wpływ, a pośrednio i kontrolę, nad decyzjami władz publicznych, gdy decyzje te oddziałują bezpośrednio lub pośrednio na ich własne interesy [Długosz, Wygnański 2005]. Wskazane definicje partycypacji społecznej, choć zróżnicowane, mają wspólny rdzeń, odnoszący się do udziału obywateli w procesie decyzyjnym.

Uczestnictwo mieszkańców w podejmowaniu decyzji dotyczy rozwiązywania problemów miasta, zagospodarowania jego przestrzeni, określania podstaw strategii, poziomu jakości życia i środowiska przyrodniczego, gospodarki oraz społeczeństwa. Zatem w zależności od efektu, jaki chcemy osiągnąć, i obszaru, na którym działamy, musimy dobrać narzędzia partycypacji społecznej, jakimi posłuży się władza w kontakcie z mieszkańcami. Do narzędzi tych zaliczamy: wybory, referendum, konsultacje społeczne, postępowanie administracyjne, inicjatywy lokalne, spotkanie otwarte, demonstracje, akcje bezpośrednie, debaty, badania opinii publicznej, warsztaty, e-partycypację (ankietę internetową), sondaż uliczny, mechanizm citizensourcingu, budżet obywatelski, kawiarnię obywatelską, naradę obywatelską, otwartą przestrzeń, panel obywatelski, planning for Real (TM), planowanie partycypacyjne, spacery badawcze, World Café i in. [Baza... 2018]. Dobór narzędzi zależy także od grupy, z którą podejmuje się współpracę; formy, w jakiej oczekujemy odpowiedzi; warunków, w jakich działamy, oraz ograniczeń, jakie można napotkać.

Ustalanie kierunków rozwoju miasta jest procesem złożonym, wymagającym wieloaspektowego podejścia i wielotorowego działania. Organizowane grupy problemowe mogą posługiwać się odrębnymi narzędziami partycypacji. Zróżnicowane będą także okresy, na jakie przygotowywane są ustalenia partycypacji oraz realizacja zadań, projektów i koncepcji. W działaniach związanych z ustalaniem kierunków rozwoju miasta w procedurze aktualizacji bądź budowy strategii czas procesu partycypacji, jego realizacji i wdrażania efektów jest bardzo długi. Z kolei przy konstrukcji budżetu obywatelskiego, wyborze projektów i wprowadzaniu w życie jego ustaleń okres ten jest dużo krótszy.

Korzyści wynikające z partycypacji w określaniu kierunków rozwoju miasta są następujące:

- lepsze rozpoznanie potrzeb mieszkańców, nawiązanie współpracy między nimi a władzą,
- edukacja i rozwijanie kompetencji obywatelskich,
- wspólna odpowiedzialność,
- integracja mieszkańców między sobą i z miejscem zamieszkania,
- możliwość zawarcia porozumienia, nawet przy problemach konfliktogennych,
- większa trwałość rozwiązań,
- władze miasta uczą się od mieszkańców,
- kreowanie pozytywnego wizerunku urzędu,
- zmniejszenie oporu na wprowadzanie zmian, ze względu na to, że są one inicjowane przez mieszkańców,
- kreatywne pomysły – inteligencja grupowa,
- problem rozwiązywany przez wiele pomiotów, co oznacza analizę z różnych punktów widzenia,
- oszczędność czasu i przestrzeni,
- aktywizacja mieszkańców.

Ustalanie kierunków rozwoju miasta w drodze partycypacji nadaje temu działaniu nowy wymiar i pozwala na pracę poza schematami oraz otwartość horyzontów. Jednak pozytywny efekt uczestnictwa mieszkańców w projektowaniu kierunków rozwoju wymaga zarówno dobrej woli obydwu stron, jak i prostego przekazu, zapewniającego zrozumienie procedur i zadań skierowanych do społeczeństwa. Warunkami dobrej współpracy są również: zaangażowanie mieszkańców i ich aktywność, poczucie wpływu i rzeczywistych zmian, transparentność działań, wczesne ich włączenie w proces decyzyjny, sprawni animatorzy partycypacji oraz pełna informacja.

Najczęściej wskazywane kierunki rozwoju miast w procesie partycypacji to: rozwój zrównoważony, dobrze rozwinięta gospodarka, czyste środowisko przyrodnicze, inwestycje w nowoczesne działy, kreatywność, innowacyjność, edukacja na wysokim poziomie, jakość życia, ład przestrzenny, piękne miasto, wspólne przestrzenie publiczne integrujące mieszkańców, szczęśliwi ludzie

i transport publiczny wysokiej jakości. Kierunki te zmieniają się w zależności od problemów, z jakimi boryka się dane miasto, dotychczasowego poziomu życia i rozwoju jednostki osadniczej, chęci społeczeństwa do zaangażowania się oraz umiejętności współpracy ze strony władz. Ustalone kierunki rozwoju miasta wynikają również z zaszczości historycznych i braków, jakie towarzyszą mieszkańcom.

Zakończenie

Partycypacja społeczna staje się obecnie warunkiem koniecznym efektywnego reagowania na potrzeby mieszkańców i realizacji idei miasta dopasowanego do potrzeb społecznych. Stąd też charakter relacji na styku władza–mieszkańcy przy ustalaniu kierunków rozwoju miasta jednoznacznie prowadzi do zastosowania modelu, w którym coraz większe znaczenie ma współpraca z ludnością i jej zdanie. Pod wpływem tych zmian ewoluuje jednocześnie nastawienie mieszkańców do uczestnictwa w procesie decyzyjnym, którzy coraz chętniej angażują się w działania społeczne, a także uczestniczą we współdecydowaniu. Uwzględnienie opinii mieszkańców i ich udział w ustalaniu kierunków rozwoju miasta nadają nowy wymiar działaniu ośrodka miejskiego. Wynikiem współpracy staje się często wychodzenie poza schematy dzięki otwartości horyzontów i kreatywności zaproponowanych rozwiązań. Mieszkańcy włączają się w proces decyzyjny i tworzą nowe możliwe kierunki rozwoju w oparciu o własne doświadczenia i potrzeby, uwzględniając dostarczony zakres informacji, licząc się ze wsparciem władz w zakresie edukacji, warsztatu narzędziowego i animatorów, którzy bezstronnie dążyć będą do wypracowania efektów. Podstawą procesu wyznaczania nowych kierunków rozwoju miasta jest dobra wola wszystkich stron, transparentność przekazu i działań, rzeczowe określenie potrzeb oraz wczesne włączenie mieszkańców w proces decyzyjny. Zaangażowanie, kreatywność i aktywność społeczeństwa wymaga również tego, aby obywatele mieli rzeczywiste poczucie wpływu na otoczenie bliższe i dalsze, w którym żyją [Sobol, Krakowiak-Drzewiecka 2017]. Uczestnictwo mieszkańców z jednej strony staje się gwarancją dostosowania kierunków rozwoju do potrzeb ludności miasta; z drugiej strony istnieje niebezpieczeństwo braku wiedzy i doświadczenia, które mogłoby doprowadzić do wyznaczenia priorytetów i kierunków rozwoju niedostosowanych do aktualnych uwarunkowań. Jest więc niezbędny nadzór nad postępem prac mieszkańców i ich efektami, a także weryfikacja przedstawionych propozycji pod względem możliwości ich realizacji. Niewątpliwą korzyścią z tej współpracy jest aktualność poruszanych problemów i dostosowanie ich do specyfiki miasta oraz jego endogenicznych zasobów.

Współpraca między władzą a mieszkańcami w ustalaniu kierunków rozwoju miasta nie jest możliwa w przypadku braku bądź złej woli jednej ze stron, niskiego poziomu edukacji mieszkańców, niezaspokojenia ich podstawowych potrzeb, a tym samym niechęci do angażowania się w rozwiązywanie problemów społecznych.

Literatura

- Baza *dobrych praktyk partycypacji* [<http://partycypacja.fise.org.pl/x/777930>; dostęp: 21.12.2018].
- Castells M., Himanen P. (red.), 2014, *Reconceptualizing Development in the Global Information Age*. Oxford University Press, Oxford: 1.
- Castelnovo W., Misuraca G., Savoldelli A., 2016, *Smart Cities Governance: The Need for a Holistic Approach to Assessing Urban Participatory Policy Making*. Social Science Computer Review, 34: 1–16. [https://www.researchgate.net/publication/284859012_Smart_Cities_Governance_The_Need_for_a_Holistic_Approach_to_Assessing_Urban_Participatory_Policy_Making; dostęp: 21.07.2016].
- Długosz D., Wygnański J.J., 2005, *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej*. Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych, Warszawa: 12 [<http://www.uwm.edu.pl/kaies/images/pawlewicz/2010/2010.pawlewicz.partycypacja.pdf>; dostęp: 21.12.2018].
- Foster-Fishman P.G., Pierce S.J., van Egeren L.A., 2009, *Who participates and why: Building a process model of citizen participation*. Journal of Health Education and Behaviour, 36, 3: 550–569, DOI: 10.1177/1090198108317408 [dostęp: 14.02.2017].
- Haskel J., Westlake S., 2018, *Capitalism without Capital. The Rise of the Intangible Economy*. Princeton University Press, Princeton-Oxford: 33.
- Hausner J. (red.), 1999, *Komunikacja i partycypacja społeczna*, Kraków [http://www.msap.uek.krakow.pl/doki/publ/LGPP_Komunikacja_i_partycypacja_spooleczna.pdf; dostęp: 21.12.2018].
- Hausner J., Paprocki W., Gronicki M., 2018, *Polski archipeląg rozwoju w warunkach globalnej niepewności*. Publikacja Europejskiego Kongresu Finansowego, Sopot: 11.
- Laloux F., 2015, *Pracować inaczej*. Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa: 58–59.
- Paprocki W., 2018, *Granice możliwości oraz wymogi efektywności w nowych koncepcjach mobilności*, [w:] *Mobilność w aglomeracjach przyszłości*, J. Gajewski, W. Paprocki, J. Pieriegud (red.). Centrum Myśli Strategicznych, Publikacja Europejskiego Kongresu Finansowego, Sopot.
- Partycypacja społeczna w procesie rewitalizacji*, Warszawa, 7 czerwca 2016 r. [<https://www.funduszedlamazowsza.eu/wp-content/uploads/2017/12/partycypacja-spooleczna-w-procesie-rewitalizacji.pdf>; dostęp: 21.12.2018].
- Rynio D., 2017, *Idea miasta odpowiadającego jako wyznacznik programowania rozwoju społeczno-gospodarczego na przykładzie Wrocławia*. PN Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 490: 181–189.
- Słownik łacińsko-polski*, 1984, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

- Sobol A., Krakowiak-Drzewiecka M., 2017, *Partycypacja obywateli w polityce rozwoju śląskich miast*. Studia Miejskie, 25: 123 [http://www.studiamiejskie.uni.opole.pl/wp-content/uploads/2017/09/S_Miejskie_25_2017-Sobol.pdf; dostęp: 21.12.2018].
- Zrównoważony rozwój: jak przełamać bierność mieszkańców?, 2018 [<https://www.portal-samorzadowy.pl/polityka-i-spoleczenstwo/zrownowazony-rozwoj-jak-przelamac-biernosc-mieszkancow,57270.html>; dostęp: 21.12.2018].